

Schuld in verschillende godsdiensten, bij Alice Miller: zwarte opvoeding, persoonlijke ervaringen, kind van 'foute ouders', onderzoek en zelfonderzoek, bevrijding

Onterechte schuldgevoelens: hoe kom je eraan, hoe kom je eraf?

Drs. H.J. Scheffel-Baars

Geachte aanwezigen,

De titel die ik aan mijn bijdrage aan deze lezingenmiddag heb meegegeven: 'Onterechte schuldgevoelens: hoe kom je eraan, hoe kom je eraf' zou de indruk kunnen wekken dat ik een algemene, theoretische uiteenzetting wil gaan geven. Daarvoor ontbreekt mij echter de nodige deskundigheid. Ik wil slechts een beschrijving geven van mijn eigen worsteling met schuld en schuldgevoelens, in de verwachting, dat er elementen in aan de orde zullen komen die voor anderen herkenbaar zijn.

Er zijn zeker drie verschillende oorzaken aan te wijzen voor het ontstaan van mijn onterechte schuldgevoelens, een pedagogische, een religieuze en een politiek-historische.

De opvoedkundige situatie in mijn ouderlijk huis.

Mijn vader was heel streng. Hij was zelf in een gezin opgevoed waar nog de methoden werden gehanteerd van wat Alice Miller de 'zwarte pedagogie' noemt. In deze opvoedkundige visie is het de bedoeling dat 'de wil van het kind gebroken wordt', zodat het een braaf, gehoorzaam en volgbaar mens zal worden. In het begin van de twintigste eeuw was deze opvatting weliswaar op zijn retour, maar de houding van veel ouders ten opzichte van hun kinderen bleef door deze on-pedagogische visie beïnvloed. Mijn vader was daar geen uitzondering op.

Als we als kinderen iets verkeerd deden, werd ons dat zwaar aangerekend. Als we bijvoorbeeld vergeten waren een nieuwe rol w.c. papier op te hangen - in die tijd had je die handige standaards voor reserverollen nog niet - kreeg je een les over gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel. Of we moesten strafregels schrijven. Of een lang gedicht uit een van mijn vaders boeken overschrijven. Ik ken het begin nog steeds:

'De rook steeg vriend'lijk uit de schouw
en tekende bij 't avondgrauw
zijn krink'lend blauw
tegen het donkergroen geblaadert',
waartussen Huibert's woning lag,
die, na een doorgezwoegde dag,
zijn krijtwit huisje naderd' ...

Ik moest altijd de verleiding weerstaan om niet te schrijven: 'die, na een doorgezwoegde dag, krijtwit zijn huisje naderd'. Ik heb natuurlijk altijd braaf overgeschreven wat er stond, bang voor de woede-uitbarsting van mijn vader als ik die variant zou hebben opgeschreven. Mijn verzet tegen de strengheid

van mijn vader kon ik alleen in mijn gedachten gestalte geven, niet in praktijk brengen. Ik moest me buigen voor zijn macht, maar mijn wil werd niet gebroken. Mijn innerlijk verzet was ook een uiting van mijn niet in woorden gevatte gevoel, dat ik toch niet erg, niet echt schuldig was. Het hoeft geen betoog, dat wij als kinderen heel gespannen werden, er op bedacht toch maar geen fouten te maken, omdat onze 'schuld' ons zwaar aangerekend werd. Prompt maakten we door die gespannenheid nog meer 'fouten'. Kortom: ons werd voortdurend het gevoel gegeven tekort te schieten, schuldig te zijn en daarvoor te moeten boeten.

Toen ik kon lezen werd mij duidelijk dat het er in andere gezinnen heel anders toe kon gaan. Toen ik rond mijn vijftiende uit het isolement waarin wij als gezin leefden naar buiten trad, kon ik in andere gezinnen die heel andere sfeer ook meebelevan. Zo kon ik meer afstand nemen van de kindonvriendelijke sfeer in ons eigen gezin.

Op de padvinderij, waar ik toen lid van werd, kon ik op een speelse manier met kinderen omgaan, kon ik hen serieus nemen in hun eigenheid en genieten van de ontspannen relatie met hen. Op de kweekschool maakte ik kennis met een scala aan kindvriendelijke en kindrespecterende pedagogische inzichten. Leerde ik, dat fouten maken bij het leven hoort, dat de wereld niet vergaat als je een fout maakt en dat streng afstraffen de natuurlijke ontwikkeling van een kind remt.

Door de boeken van Alice Miller heb ik de houding van mijn vader leren plaatsen en hem leren zien in de context van zijn tijd en afkomst. Hij was een product van zijn eigen opvoeding en milieu. Hij heeft zich uit de arme arbeidersklasse waarin hij geboren werd omhoog kunnen werken naar een topbaan in de scheepsbouw, een enorme prestatie. Zijn pedagogische en psychologische inzichten zijn echter niet mee-geëmancipeerd en misschien mag je dat ook niet verwachten.

Ik prijs me gelukkig dat ik met kinderen een andere manier van omgaan heb gevonden, een van wederzijds respect.

De protestante kerkleer.

Hoewel ik geen theoloog ben en slechts een geïnteresseerde leek, moet ik toch iets over geloven en religie zeggen. De protestante kerkleer zie ik namelijk als tweede oorzaak van mijn onterechte schuldgevoelens.

Onze familie had een calvinistische achtergrond, hoewel wij nooit naar de kerk gingen. Door omstandigheden kwam ik toen ik 15 was in contact met de Hervormde Kerk in het stadje waar we toen woonden en ik werd een trouw kerkgangster. Wat er in een kerkdienst aan de orde kwam, boeide me enorm. Ik had nog veel te leren en wilde dat ook.

Nu was de kerkrichting waarin ik verzeild raakte nogal van een zwaar kaliber. Maar ook in latere gemeenten ontdekte ik dat, ondanks vaak de moderne insteek, de calvinistische leer basis bleef voor liturgie en liederen. Daar ben ik op den duur mee in de knoop geraakt.

Aleid Schilder heeft duidelijk gemaakt, dat mensen door de tegenstrijdige uitgangspunten in de protestante kerkleer in neurosen en psychosen terecht kunnen komen, als ze die werkelijk serieus nemen. Want aan de ene kant is, volgens die uitgangspunten, de mens zondig en tot geen goed in staat, geneigd om God en de naaste te haten (zoals in de Heidelberger catechismus staat), waardoor ook zijn beste daden nog vol zonde zijn, aan de andere kant is diezelfde mens wel ten volle verantwoordelijk voor wat hij doet! God is een toornige God die niets door de vingers ziet en de zonden moet bestraffen. Geen mens kan die straf dragen en daarom liet God Zijn zoon mens worden om met zijn dood verzoening tot stand te brengen.

Een pessimistisch mensbeeld, een deterministisch mensbeeld. Er is geen ontkomen aan. Wat je ook doet, het is nooit goed. Omdat ik niet van jongs af aan de kerk had bezocht, kon ik zelfs op die jeugdige leeftijd al mijn kritische vraagtekens erbij plaatsen, bijvoorbeeld in mijn gesprekken met de dominee waarmee we bevriend raakten. Toch kon ik me niet helemaal onttrekken aan dit sombere en defaitistische gedachtegoed. Het vond natuurlijk ook een goedtoebereide bodem: van kinds af aan had ik immers het gevoel meegekregen schuldig te zijn, ook als het maar om kleinigheden ging.

In 1984 bezocht ik voor de eerste keer Israël in het kader van een studiereis over de verhouding tussen het Jodendom en het christendom, georganiseerd door vrienden van mij in Jeruzalem. Ik durfde me eerst niet aan te melden: ik had als kind van een NSB-er die een systeem gesteund had dat de vernietiging van het Joodse volk had nagestreefd, toch niet het recht om het Joodse land te bezoeken! 'Als je er zo over denkt, dan moet je zeker komen', lieten ze mij weten. En ik ging, met lood in mijn schoenen.

De tweede dag. We hebben een lezing bijgewoond van oud-opperrabbin van Nederland A'aron Schuster. Een jonge dominee uit ons reisgezelschap vraagt hoe het zit met de zonden der vaders die 'bezocht' worden, 'aan de kinderen, aan het derde en vierde geslacht dergenen die mij haten', zoals de Bijbeltekst luidt. Wat inhoudt, dat de fouten van de ouders op het hoofd van hun nageslacht terechtgekomen, aan hen gewroken worden. Met deze tekst uit de Tien Geboden is in Nederland nogal eens geschermd om kinderen van 'foute' ouders de mond te snoeren: als jullie het moeilijk hebben gehad, beklaag je maar niet, want er staat toch in de Bijbel

Met grote angstogen kijk ik mijn vrienden aan die naast rabbijn Schuster zitten. Nu heb je de poppen aan het dansen! Hier ben ik bang voor geweest. Geert maakt een beweging van: rustig, wacht maar af. Nog zie ik de felle ogen van rabbijn Schuster en ik hoor zijn verontwaardigde stem: 'Maar mijnheer, u citeert slechts de eerste helft van de tekst, het tweede deel is veel belangrijker. Daar staat dat God barmhartigheid doet aan duizenden – en dat is veel meer dan het derde en vierde geslacht – 'van hen die Hem liefhebben en zijn geboden onderhouden'. Wat betekent dat? Kinderen ondergaan ongetwijfeld de invloed van hun ouders. Maar: zij hebben een eigen vrije wil. Bovendien heeft ieder mens de mogelijkheid om naar de goede weg terug te keren als hij door omstandigheden op de verkeerde weg is terechtgekomen. Als een kind zelf de weg naar God, naar het goede terug vindt, krijgt het verre nageslacht daarvan zegen. En er zijn Torah-geleerden die zeggen, dat die genade zelfs de ouders, zelfs hen die op een dwaalspoor raakten, kan omvatten'.

Dit was bevrijding: Ik kon iets DOEN, IK kon iets doen, ik kon zelfs iets GOEDS doen. Niet meer het determinisme, niet meer het gedoemd zijn tot kwaad, maar de vrije wil. Dit was wat ik nodig had. Het heeft echter nog enkele jaren geduurd voordat ik deze nieuwe ruimte in mijn leven echt kon benutten, voor ik mijn calvinistische conditionering kwijt was. Door elke morgen als een mantra een zin uit het Joodse morgengebed te zeggen, n. l. 'de ziel die u mij gegeven hebt, is rein' heb ik me kunnen losmaken uit de traditie van erfzonde en nadruk op schuld.

Ik ging, nog meer dan tevoren, de Joodse traditie en Bijbeluitleg bestuderen. Over schuld en verwante thema's heb ik daarin veel verheldering gevonden.

Er is verschil tussen kleine en grote schuld. Een kind dat stiekem een koekje pakt doet wat anders dan iemand die een gewelddadige bankoverval pleegt. Voor de christelijke leer zijn beiden zondaar. Maar zo vervlak je de nuances en ondermijn je een gezond begrip van schuld en roep je onterechte schuldgevoelens op.

Omdat je een zondaar bent, moet je volgens de christelijke leer ook zonder omwegen een ander vergeven, want ook jou wordt veel vergeven. In de Joodse traditie is er ruimte voor de gekwetstheid van het slachtoffer. Degene die een fout heeft gemaakt, moet hoogst persoonlijk aan de gedupeerde vergeving vragen en deze kan dat tot twee keer toe weigeren als hij dat nog niet kan opbrengen. Zelfs een derde keer. Als het slachtoffer dan nog niet vergeven kan, wordt de dader toch vrij van schuld, omdat hij alles gedaan heeft wat in zijn vermogen lag.

Erg belangrijk is voor mij ook dat in de Joodse visie iemand foute dingen DOET, niet fout IS. De hardnekkigheid waarmee in Nederland de tegenstelling tussen goed en fout een rol heeft gespeeld in de publieke opinie en vaak nog speelt, heeft mogelijk zijn oorsprong in het calvinistische gedachtegoed. Zelfs Kees van Kooten kan in 2004 nog rustig zeggen, dat iemand die ooit fout was, dat ook altijd zal blijven. Weer dat determinisme: wat een NSB-er later ook aan goeds heeft gedaan, het telt allemaal niet mee. Dat ik als padvindster beloofde 'God en mijn land te dienen' het kon niet verhinderen dat mensen mij bleven zien als een dochter van een NSB-er en dus... en dat sommigen dat nog doen.

Ik heb veel geleerd in de dertig jaar dat ik naar de kerk ging, ik ben actief geweest in het kerkenwerk, ik heb me er thuis gevoeld. Maar ik ging me steeds meer bekneld voelen en vond de ruimte die ik nodig had in de Joodse traditie. Veel mensen vinden nog steeds de antwoorden op hun levensvragen in de kerk. Ik ken enkele kinderen van Nazi's of collaborateurs die hun ademruimte juist in de kerk vonden.

Ik heb me wel min of meer uit het kerkverband waartoe ik toegetreden was losgemaakt, ik heb me echter niet meer verbonden aan een andere vorm van geïnstitutionaliseerde godsdienst. Ik ben mijn eigen raamwerk geworden, zoals een vriend het formuleerde.

De politiek-historische context.

Op mijn eerste reis naar Israël heb ik met enkele mensen over mijn vaders politieke keuze gesproken en mijn daarmee verbonden schuldgevoelens. Waarschijnlijk wilde ik mijn verblijf daar legitimeren en zocht ik hun toestemming. Stuk voor stuk gaven ze mij te kennen, dat ik 'ik' ben en niet mijn vader en dat ik zelfs van mijn vader mocht houden, omdat hij toch mijn vader was. In Nederland had ik dit tot die tijd nog nooit zo onomwonden tegen me horen zeggen. Er zijn gelukkig altijd wél mensen geweest die mij als mezelf zagen en mij als zodanig accepteerden. Bijvoorbeeld de mevrouw in Wassenaar waar wij naast woonden, die mij liet spelen met haar nichtje, dat bij haar ondergedoken gezeten had. De Nederlandse samenleving heeft in zijn algemeenheid echter kinderen van NSB-ers met hun ouders op één hoop gegooid. En omdat die 'fout' WAREN, waren hun kinderen dat ook. Determinisme van de bovenste plank, stigmatisering waar niet aan te ontkomen viel. Er is een bekend cartoon van ik meen Peter van Straaten, waarop twee tieners tegen elkaar zeggen: 'Met die jongen moet je een beetje oppassen, zijn grootvader was een NSB-er'. Ik heb iets dergelijks zelf ook over iemand horen zeggen. Nú zou ik er op ingaan, toen was ik blij dat de mensen die dat zeiden niet wisten dat ik ook een 'kind van' was en in hun ogen dus onbetrouwbaar.

Ik kan niet zeggen, dat wij echt de schuld kregen; het besef dat een kind buiten elke keuze staat is toch meestal wel aanwezig geweest. Een mevrouw die in de jaren na de oorlog een kindertehuis voor NSB-kinderen geleid had en die Paul Mantel en ik interviewden, was heel welwillend, maar gaf ons niettemin de raad om toch maar niet teveel aan de weg te timmeren, want onze vaders Niet schuldig, maar toch! 'Niet de schuld, wel de straf' gaf Rinnes Rijke in 1980 aan zijn autobiografie mee. En dat karakteriseert in één kort zinnetje de situatie.

In die tijd kwam ik toevallig weer in contact met een van mijn jeugdvrienden, die een boekje geschreven had over overgangsrituelen. Wij bespraken de mogelijkheid mijn grief tegen de Nederlandse samenleving in een ritueel vorm te geven om daardoor dit hoofdstuk af te kunnen sluiten. We besloten tot een tribunaal – niet per ongeluk uitgerekend dat woord.

Ik maakte de tekst klaar en mijn jeugdvriend luisterde. Ik vervulde alle rollen, die van aanklager, verdediger en rechter. Het was moeilijk, ontzettend moeilijk om 'Nederland' aan te klagen, ik kreeg de woorden bijna niet over de lippen. Maar het moest, ik moest het 'schuldig' uitspreken. Daarna memoreerde ik dat er voor een aantal zwaar getraumatiseerden in de samenleving verzachtende omstandigheden waren, waardoor zij kinderen van NSB-ers niet in hun eigen persoon konden zien en ik aanvaardde dat. Dat ging me al aanzienlijk beter af. Verder formuleerde ik o.a. dat het lot van mij en mijn lotgenoten niet langer van wetenschappelijke onderzoeken zou mogen worden uitgesloten om de gevoelens van andere oorlogsgetroffenen te ontzien.

Dan de strafeis..... Ik ben sinds mijn kindertijd 'allergisch' geworden voor straf, omdat die zelden het resultaat heeft dat wordt beoogd. Wat voor straf zou de Nederlandse maatschappij dan wel niet moeten ondergaan? Ik had hier lang over nagedacht en kon maar tot één conclusie komen: ik vroeg VRIJSPRAAK

Met de termen schuld, vergeving en straf kon ik allang niets meer. Het gaat mijns inziens om inzicht en verantwoordelijkheid. Als mensen inzien dat zij iets verkeerd hebben gedaan, dat betreuren en zich voornemen voortaan alerter te zijn en een zelfde fout willen vermijden, dan is dát het moment van 'vergeving'. In het geval van de negatieve houding ten opzichte van kinderen van collaborateurs geldt dit ook. Niet ik hoef die vergeving uit te spreken, inzicht houdt vergeving in. Inzicht krijgen in verkeerd gedrag en daar de verantwoordelijkheid voor nemen, maakt BEIDE partijen VRIJ.

Mijn vriend was heel ontroerd. Nadat hij mijn boek gelezen had, had hij zich schuldig gevoeld omdat hij niet geweten had hoezeer het verleden me kwelde. Omdat hij het niet gezien had, hoewel ik zowat dagelijks bij hun gezin over de vloer kwam. Door mijn volmaakt opgevoerde toneelstuk dat het familiegeheim moest beschermen, had hij het ook onmogelijk kunnen zien. Dat nam niet weg, dat hij zich schuldig voelde. Hij zei: 'Jij hebt me vrijgesproken'.

Ik ben van mijn onterechte schuldgevoelens af. Daardoor kwam er zicht op wat echt schuldgevoel is, n.l. schuld over eigen daden. Toch bleef het nog lang moeilijk om bij meningsverschillen en misverstanden niet vanzelfsprekend de schuld bij mezelf te leggen. Maar ik leerde inzien dat de onmacht of de onwil ook wel eens aan de andere kant kon liggen. Je hoort wel zeggen: 'Zoek nou eens de schuld bij jezelf en ! niet altijd bij de ander'. Ik heb moeten leren de schuld NIET altijd bij mezelf te zoeken.

Het is vandaag de dag van Sint Joris die de draak versloeg; ik heb mijn eigen draak verslagen.

Gonda Scheffel-Baars